

Tanulmány

Sashalmi Endre

Az abszolutizmus – mítosz és valóság

Egy történelmi terminus historiográfiája

Ha beütjük a *Google* keresőprogramba az *abszolutizmus* szót, akkor túlnyomórészt a következő meghatározásokkal szembesülhetünk: „*A feudalizmus legfejlettebb formája, korlátlan királyi hatalom*”; „*Az állam feje bármiféle megkötés, jogi vagy másfajta szabályozás nélkül irányítja az országot*”. Az abszolutizmus jellemzésére leggyakrabban használt jelzők pedig a következők: önkényes, korlátlan, zsarnoki, feudális. Ahhoz, hogy megértsük e meghatározások és jelzők keletkezésének okát, szükséges először is megvizsgálni magának az elnevezésnek az eredetét. A következő lépés annak eldöntése lesz, hogy az idézett definíciók és jelzők mennyire adnak valós képet az abszolutizmusról. E kérdés megválaszolásához pedig szükséges mind az abszolutizmus elméletének, mind gyakorlatának bemutatása.

Elöljáróban le kell leszögeznünk, hogy az *abszolutizmus* szó nem létezett a kora újkorban annak a politikai rendszernek a leírására, amelynek jellemzésére a történészek manapság használják: a 17–18. században ugyanis a kortársak *abszolút monarchiáról* beszéltek. 1796-os franciaországi megjelenése volt az, ami elindította az *abszolutizmus* karrierjét, politikai jelentőséget Európában pedig a 19. század elején nyert. Első ízben akkor, amikor a spanyol király 1823-ban visszavonta a rákényszerített liberális alkotmányt és üldözni kezdte annak híveit. A *kortárs liberálisok* ekkor az *abszolutizmus* szóval bélyegezték meg a királynak és híveinek politikáját. 1830-ra, a párizsi júliusi forradalom idejére az abszolutizmus már szerves része volt a kor politikai szótárának, mégpedig egy másik „izmus”, a *konstitucionalizmus*, azaz az alkotmányosság ellentétéjeként.

Az abszolutizmussal tehát először kortárs, nem pedig történeti jelenségeket írtak le: a 19. század elején az uralkodók politikáját, illetve az akkori politikai rendszerek némelyikét illették így, elsősorban a *liberálisok*. A terminust (amely már a keletkezésekor egyértelműen negatív értékítéletet hordozott, az önkény képzetét) aztán hamarosan átvették a történészek is: a kortárs politikai küzdelmeket a *liberális történészek* visszavetítették az *Ancien Régime* időszakára, különösen annak utolsó két évszázadára. E századokat ugyanis a rendi gyűlések visszaszorulása jellemezte Európa-szerte, a gyűléseket pedig a liberálisok a 19. századi parlamentek közvetlen elődjeinek tekintették.

Az abszolutizmus tehát azt jelenti ma is a köztudatban, hogy egy adott uralkodónak nagyobb hatalma volt egy adott korban annál, mint amilyen kívánatos lett volna, és általában az önkény, a korlátlan képzelet is társul hozzá.

Az abszolutizmus a tankönyvekben – sőt sokáig a szakkönyvekben is – elsősorban Franciaországgal forrt össze, mintaállamának pedig XIV. Lajos (1643–1715) államát tartották, s tartják még sokan napjainkban is. A magam részéről azonban határozottan egyetérték azon mérvadó történészekkel, akik szerint Franciaországban nem valósult meg az abszolút monarchia mint politikai rendszer – ettől persze az elmélete még létezhetett, sőt létezett is! –, éppen ezért mintaállamnak sem nevezhető. Ugyanis egyes francia tartományokban mindvégig fennmaradtak az adómegajánlás jogát gyakorló *rendi gyűlések*, valamint a *párizsi parlament* (a francia *parlement* bíróságot jelent, nem rendi gyűlést, mint Angliában!) szerepe sem szűnt meg a törvényhozás terén. A törvényhozás kompetenciájával ugyanis Franciaországban nem a rendi gyűlés, hanem a parlament rendelkezett. A törvényalkotás ügymenete pedig itt az volt, hogy a király törvényjavaslatot küldött a jogászokból álló parlamentbe, és a testület akár meg is vétózhatta azt, hogy becikkelyezze (azaz törvényerőre emelje), ha nem találta megfelelőnek. Továbbá tartományi parlamentek is léteztek, amelyek a párizsi parlament által már becikkelyezett törvények végrehajtását tagadhatták meg, abban az esetben, amennyiben ezek ellenkeztek az adott tartomány jogával. Ha pedig egy uralkodó nem hozhatott és nem törölhetett el törvényt, illetve nem adóztathatott saját belátása szerint, hanem csak valamely szerv (például *parlement*, királyi tanács, rendi gyűlés) jóváhagyásával, akkor nem beszélhetünk abszolút királyi hatalomról.

Tovább bonyolította a kérdést, hogy a francia kronológiát, a „mintaállam” sztereotípiá miatt, az abszolutizmus európai kronológiájává emelték, és az abszolutizmus korát 1614–1789 közé tették: azaz az utolsó francia központi rendi gyűlés összehívása (melynek egyébként a középkor végére már semmilyen fontos jogköre nem maradt, minthogy a tartományi gyűlésekkel ellentétben a 15. században elvesztette az adómegajánlás jogát) és a forradalom közé. Ez a kronológia persze még mindig jobb annál a nézőpontnál, amely már a 16.

századra előrehozta az abszolút monarchia megvalósulását, és „spanyol abszolutizmusról”, „Tudor abszolutizmusról”, illetve „Valois abszolutizmusról” beszélt. Manapság ugyanis a történettudomány nagyjából a 17. század közepétől 1789-ig tartó időszakot érti az *abszolutizmus kora* alatt.

Az abszolút monarchia elmélete

Az abszolutizmus, avagy kortárs kifejezéssel élve, az *abszolút monarchia* kapcsán mindenképpen meg kell különböztetni annak elméletét és gyakorlatát. Nemcsak azon kézenfekvő ok miatt, hogy a kettő sohasem esett egybe teljesen a valóságban, hanem azért is, mert az elmélet és a gyakorlat kronológiája is eltért egymástól. Az abszolút monarchia kifejlett elméletét már a 16. század végi Franciaországban megtaláljuk, a 17. század első felére pedig általánossá vált a nyugati keresztény kultúrkör számos országában. Lényege abban állt, hogy a késő középkorra a nyugati kereszténységben kialakult *rendi hatalommegosztással*, azaz az *ún. rendi dualizmussal szemben* – eszerint a királynak bizonyos ügyekben (főként az adózás és törvényhozás kérdésében) a rendi gyűléssel vagy más közjogi szervvel együtt kellett döntést hoznia – *teljhatalommal ruházták fel az uralkodót a politikai gondolkodók*. Az uralkodó tehát felhatalmazást kapott arra, hogy saját belátása szerint hozhasson és törölhessen el törvényt, vethessen ki adót, nevezhessen ki hivatalokra bárkit stb., de mindig csak a *közjó érdekében*. Ugyanakkor tilos lett az uralkodóval szembeni aktív ellenállás minden formája.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az abszolút monarchia teoretikusai szerint a teljeskörű felhatalmazás az uralkodó *józan belátására* vonatkozott, nem pedig az ő szeszélyei szerinti kormányzásra. Ennélfogva a *józan ész előírásai* (ezt a korban úgy hívták, hogy *természetjog*), ezenkívül pedig bizonyos *alaptörvények* is korlátozták hatáskörét, amelyeket még az abszolút uralkodó sem változtathatott meg! Ugyancsak fontos korlátozó tényezőnek tekintették a Tízparancsolatot is, amely az uralkodót is ugyanúgy kötötte, mint az alattvalóit.

Az alaptörvények jelentése nem mindenütt volt egyértelmű, de Franciaországban ilyenek számított a trónutódlásban a férfiági primogenitura elve, amit még 1328-ban írtak elő (azaz nők nem uralkodhattak és jogot sem adhattak át az uralkodásra), valamint a koronabirtokok elidegeníthetetlenségének tilalma. Dániában pedig – amely, amint látni fogjuk, az *abszolút monarchia valódi mintaállamának* tekinthető – egyenesen egy új és nagyobb lélegzetű *alaptörvényben* rögzítették az abszolutista berendezkedést. Ez az 1665-ös ún. *királytörvény* teljhatalmat adott az uralkodónak három korlátozással: meg kellett tartania az 1530-as augsburgi (azaz az evangélikus) hitvallást, nem oszthatta fel az országot családtagjai között,

valamint igen aprólékosan szabályozták a trónöröklés rendjét, amit az uralkodónak szintén nem állt jogában megváltoztatni. Egyúttal viszont kimondta a dokumentum, hogy a király bármilyen törvényt megváltoztathat, „kivéve ezt a királytörvényt, amely mint a *királyság valódi fundamentuma és alkotmánya* örökké megváltoztathatatlan és visszavonhatatlan”. Az 1665-ös alaptörvény részletei ugyan 1709-ig ismeretlenek maradtak az alattvalók számára, amikor is nyomtatásban jelentették meg azt, de az 1683-as dán törvénykönyvben már nyilvánosságra hozták legfontosabb elemeit. Ebben világosan megmutatkozik, hogy milyen széleskörűen és precízen definiálták az uralkodó jogkörét. Az 1683-as törvénykönyv 1. cikkelye így hangzik:

„Egyedül a királyé a legfőbb hatalom, hogy törvényeket és rendeleteket hozzon akarata és tetszése szerint, és hogy kidolgozzon, megváltoztasson, kiterjesszen, körülhatároljon, sőt teljesen eltöröljön törvényeket, amelyeket korábban vagy ő, vagy elődei léptettek életbe. Hasonlóképpen, bármilyen törvény hatálya alól bárkit felmenthet, akit akar. Egyedül az övé a legfőbb hatalom, hogy akarata szerint kijelölje, illetve elbocsássa az összes hivatalviselőt, rangra, névre vagy címre való tekintet nélkül; így tehát minden hivatal és funkció autoritásának a király abszolút hatalmából kell származnia. Kizárólagos és legfőbb autoritással bír az egész klérus felett, a legmagasabbtól a legalacsonyabbig, azért, hogy szabályozza az egyházi funkciókat és az istentiszteletet. Ő rendeli el és tiltja meg, belátása szerint, az összes összejevetelt és gyűlést vallási ügyekben, Isten ígéjével és az augsburgi hitvallással összhangban. Egyedül az ő joga felfegyverezni alattvalóit, háborút viselni és szövetségeket kötni, illetve felmondani, bárkivel, bármely időben, akarata szerint. Akarata szerint vethet ki vámilletéket és adókat. Röviden, egyedül a királyé a hatalom, hogy éljen a szuverenitás összes jogával (*jura maiestatis*) és a regále jogokkal, akárhogy is nevezik azokat. Ennélfogva a király minden alattvalója (bármilyen is a státusuk), aki az ő királyságában él, vagy itt vagyonnal rendelkezik, háztartásával és szolgálival együtt jó és örökös alattvalóként tisztelni köteles a királyt mint legfőbb földi lényt, aki az emberi törvények felett áll és senki ítéletének nincs alávetve, sem vallási, sem világi ügyekben, kivéve Istennek. Az összes alattvalónak kötelessége, hogy engedelmes, alázatos és hűséges legyen a királyhoz, az ő védelmezőjéhez, és köteles előmozdítani a király ügyét, minden tőle telhetőt megtenni kár vagy bomlás megakadályozása érdekében, és életével valamint vagyonával hűségesen szolgálni a királyt. Minden alattvaló esküje által köteles ellenállni bárkinek (országbelinek vagy külföldinek), aki tettel vagy szóval a király abszolút és örökletes jogai ellen támadna, fő-, becsület- és jószágvesztés terhe alatt.”

Egy király abszolút hatalma tehát azt jelentette, hogy semmiféle *más intézmény nem korlátozta őt*, magának a királyságnak a jogintézményén kívül, nem pedig általában véve bármiféle korlát hiányát. Az abszolút monarchia elméletének hirdetői ugyanis mindig éles

különbséget tettek az abszolút és az önkényes hatalom között, ami a királyok számára is magától értetődő volt. Jól mutatja ezt XI. Károly svéd király (1660–1697) kijelentése, akit abszolút hatalommal ruházott fel a rendi gyűlés az 1680-as években.

„Bár bizonyos értelemben elmondható rólunk, hogy felette állunk a jognak oly módon, hogy hatalmunkban áll azt megváltoztatni, kinyilatkoztatni és módosítani, ha valamiféle nyilvánvaló észszerűség vagy elengedhetetlen szükségszerűség azt megköveteli vagy megengedi; mindazonáltal, hogy ilyen ok [...] nélkül bármiféle változtatást eszközöljünk a jogban, vagy úgy tekintsük magunkat a jog felett állónak, hogy ne lennénk hajlandók megengedni alattvalóinknak, hogy azt élvezzék és védelmük valamint biztonságuk érdekében használják – ez olyasvalami, ami teljességgel ellenkezik királyi hivatalunkkal és összeegyeztethetetlen alattvalóink jólétével.”

Az uralkodó tehát a tételes jog felett állt, ezeket a jogszabályokat indokolt esetben saját jogán megváltoztathatta (kivéve az alaptörvényeket), viszont a természetjog, az isteni törvények és az alaptörvények őt is kötötték. Az abszolút hatalom és az *alaptörvény/alkotmány* tehát nem voltak egymást kizáró fogalmak a kortársak számára, ami világosan bizonyítja, hogy az abszolút hatalom és a joguralom elve egymást feltételező elvek voltak. A 18. század végétől az abszolút hatalmat már nem tartották összeegyeztethetőnek az alkotmánnyal, ennek az volt az oka, hogy magának az alkotmánynak a fogalma változott meg. A 18. század végén az alkotmány ugyanis már nem egy-egy régi szabályozást (lásd például az 1328-as francia trónöröklési törvényt), illetve régi szokások és írott törvények összességét jelentette, hanem az állam egész működését szabályozó, rendszerező jellegű sarkalatos törvényt, melynek lényegéhez tartozott immár a *hatalommegosztás* új, modern formája: azaz a három államhatalmi ág Montesquieu-féle elválasztása. Most már nem egyszerűen arról volt szó, mint a rendi hatalommegosztás idején, hogy mely jogkörökön osztozik az uralkodó a rendekkel, hanem a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztásáról, ami viszont hiányzott a rendi államban, minthogy a rendi gyűlések általában mindhárom államhatalmi funkciót gyakorolták.

Miként értelmezhetők az előbbieken leírtak tükrében a kora újkori orosz uralkodók hatalmáról vallott nézetek? Az orosz uralkodók (1547-től lett állandó a cári cím, amit 1721-ben hivatalosan az *imperator* váltott fel) hatalmát is gyakran nevezik abszolutistának, de helytelenül, mert ott a kora újkorban sohasem létezett olyan írott jog, amely a cár hatalmát korlátozta volna, másrészt Nagy Péter előtt nem is játszott szerepet a jog a hatalom megalapozásában. Ellenben az abszolút monarchia elmélete, amint az előbbiekből kiderült, elválaszthatatlan volt a korabeli jogi gondolkodástól.

A cár legfőbb kötelessége a 16–17. században ugyanakkor nem világi természetű volt: azaz nem a *közjő* (1682 előtt ismeretlen volt ez a fogalom) szolgálatában vagy az alattvalói jogok megtartásában állt, hanem elsősorban a gonosztevők megbüntetésében, de mindenekeelőtt az *ortodoxia megőrzésében és védelmében*. Jogi fogalmak és jogtudomány hiányában a cári hatalom ideológusai nem jogászok és filozófusok voltak, mint általában az abszolút monarchia teoretikusai Nyugaton, hanem szerzetesek. A cárral kapcsolatban pedig nem egyszerűen az a meggyőződés élt, hogy őt Isten jelölte ki a trónra és hatalma közvetlenül Istentől származik, hanem egyenesen úgy hitték, hogy ő Isten élő képmása (ikonja), és az isteni akarat végrehajtója. Az uralkodó korlátlan hatalmát ennél fogva nem kérdőjelezték meg, a cár pedig bármikor, bárkire lesújthatott. Jól példázta ezt Jozsif Volockij szerzetes levele a 16. század elején, amit III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemnek írt.

„Uralkodóm! A mennynek királya adta néked az égi hatalomhoz hasonlatos uralkodás [jelvényét], a jogart s az erőt a Földön, hogy megtanítsd az embereket az igazság oltalmazására, és elűzd tőlük az ördögi vágyakat! Miként az olyan kormányos, ki szüntelenül éberem őrökdi, úgy mindeneken átlátó cári elméd is tántoríthatatlanul vigyázza a jó törvények és szabályok követését, kemény határozottsággal szárítva ki a törvénytelenység folyóit, miáltal az alázatos élet hajóját, mely könyörület uralkodásod, nem szennyezik a bűn hullámai [...] Ahogy az egek Urának félelmetes és mindent látó szeme valamennyi bűnös ember szívébe belelát, és ismeri valamennyiünk gondolatát, úgy éles cári elméd is mindenkinél nagyobb erővel bír [...] A nap dolga, hogy sugaraival valamennyi teremtménynek világítsanak, az erényes cáré pedig, hogy irgalmas legyen a nyomorultak és sérelmet elszenvedők iránt [...] Egy olyan istenfélő cárnak, mint neked, illik azon buzgólkodnia, hogy jámbor életű legyen, és megmentse az alattvalóit a lélek és a test gerjedelmeitől, mert a lelki gerjedelem az eretnekek tanítása, a testi pedig büntett: útonállás, fosztogatás, lopás, károkozás s minden más gonoszság, mivel ezek a testi valót károsítják, nem a lélekét. Hisz te nagyhatalmú cár vagy, ki az uralkodás jogarát Istentől kapta, ezért jól figyelj hát, miként jársz kedvében annak, ki mindezt a kezedbe helyezte, mert nem csupán magadért felelsz az Úr színe előtt, de mások gonosz cselekedeteiért is elszámolással tartozol a Teremtőnek, ha szabad utat engedsz nekik. A cár porhüvelyé akármely emberéhez hasonlatos, hatalma azonban a magasságos Istenhez hasonlatos. Miként a Teremtő valamennyiünk megmentője akar lenni, úgy a cárnak is óvnia kell minden reábízott [lelket]. Ekként Isten akaratát teljesítve elnyered az Úrtól a végtelen örömet, s vele uralkodva örökké örvendezel.”
(Szili Sándor fordítása, melyben apró változtatásokat eszközöltem. S.E.)

A 16–18. századi orosz hatalomfelfogást és politikai berendezkedést *autokráciának* nevezhetjük. Ez azt jelenti, hogy nem volt olyan testület (például rendi gyűlés) és nem

létezett olyan írott törvény sem, amely korlátozta volna az Isten által kijelölt cár cselekvési szabadságát akár a törvényhozás, akár az adóztatás kérdésében, vagy éppen az alattvalókkal szemben megnyilvánuló önkény terén, minthogy nem léteztek privilégiumokkal bíró társadalmi rendek sem. (A nemesség jogait csak 1785-ben rögzítették írásban.) Amikor Nagy Péter idején (1682–1725), 1700 után az uralkodói retorika szintjén központi elem lett a *közjő* elve, és igyekeztek jogi megalapozást is adni az orosz uralkodó hatalmának az abszolutista eszmerendszer frazeológiáját felhasználva („Az uralkodó fel van oldozva a törvények alól”, „A király akarata törvény” stb.), akkor ezt anélkül tették, hogy a cárt valamilyen kézzelfogható jogi normának vagy alaptörvénynek vetették volna alá. Feofán Prokopovics püspök, Nagy Péter fő ideológusa így nyilatkozott az uralkodó jogköréről az új, nyugatias ideológia főművében, mely *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására* (1722) címen jelent meg. Ebben teljesen szabad kezet adott az uralkodónak minden téren, így a címben jelzett kérdésben, azaz a trónutódlás eldöntésében is, semmi kötöttséget nem téve az uralkodói akarattal szemben.

„Amikor a jogtudósok azt mondják, hogy a legfelső hatalom, amit szuverenitásnak [*velicsesztvo*] neveznek, nem tartozik semmilyen más hatalom alá, azt úgy kell értenünk, hogy csak az emberi hatalomról van szó, mert az isteni hatalomnak alá van rendelve, és az Isten által mintegy az emberi szívekbe beleírt törvényeknek, csakúgy mint a Tízparancsolatban ránk hagyományozott törvényeknek is engedelmeskednie kell; az emberi törvényeknek azonban, még ha jók is és olyanok, amelyek a közjót szolgálják, nincs alárendelve. De az isteni törvénynek is úgy van alárendelve, hogy annak áthágásáért csakis az isteni és nem pedig az emberi igazságszolgáltatásnak felelős. És így egyetlen szuverén uralkodó sem köteles megtartani az emberi törvényt, és ennél fogva az emberi törvény áthágásáért nem ítéltethető el; Isten parancsait azonban köteles megtartani, de ezek megszegéséért csak magának Istennek ad számot és az emberek által nem ítéltethetik meg. [...] Az uralkodó törvényesen megparancsolhat a népnek nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükségeltetik, hanem bármit, ami csak tetszik neki; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzék az isteni akarattal [...] És idetartoznak a különféle polgári és egyházi szertartások, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái etc, etc, etc.”

Noha politikai testület az abszolút hatalommal bíró nyugati uralkodókat sem korlátozta, az autokrácia fenti definíciójának többi eleme már nem igaz az abszolút hatalomra, minthogy az utóbbi esetben létezett a joguralom elve.

Az *uralkodó abszolút hatalma* ugyanakkor nem keverendő össze az Isten által közvetlenül adott hatalom elvével, azaz a hatalom isteni szentesítéséről vallott tanítással, amit *isteni jogalapnak* hív a szakirodalom. Míg az előbbi a hatalom kiterjedtségére, az utóbbi a hatalom eredetére vonatkozott. Bár az abszolút hatalmat leggyakrabban tényleg az isteni elrendeléssel igazolták a korban, ez nem volt szükségszerű, hiszen például Hobbes az egyének szerződésére alapozta azt. Az Isten által adott örökletes hatalomból levezetett abszolút monarchia európai hírű képviselője volt például VI. Jakab skót király (1567–1625, 1603-tól I. Jakab néven angol király is egyben) a *Szabad monarchiák igaz törvénye (1598)* című írása szerint. Az ő példája azért is fontos, mert emellett más műveket is írt, ezekben viszont nem követelt a király számára abszolút hatalmat. Másrészt királyként sem Skóciában, sem Angliában nem törekedett arra, hogy az említett műben kifejtett nézeteit a gyakorlatba is átültesse. Jakab az abszolút királyi hatalom lényegét különböző analógiákkal világította meg: így a korban igen elterjedt *atya-család*, illetve a *király–királyság népe* közt vont párhuzammal, valamint a legáltalánosabban alkalmazott ún. *organikus államszemlélet* segítségével, amely az emberi test működésének analógiájára (fej–testrészek) fogta fel az államot, amit *politikai testnek* neveztek a korban.

„A királynak alattvalóival szembeni tényleges tiszte nagyon jól megegyezik a főnek a testhez és annak minden tagjához való viszonyával: mert a fejből mint az ítélet székhelyéből származik a vezetés gondoskodása és előrelátása, és a testre vagy bármely részére leselkedő minden veszély elhárítása. A fő a testről gondoskodik, akár a király a népéről. Amint az irányítás a fejből ered, az ennek megfelelő végrehajtás a többi tag feladata, mindegyiknek a maga tiszte szerint: ugyanúgy van egy bölcs fejedelem és népe között is [...] Könnyen megeshet azonban, hogy a fő arra kényszerül, hogy levágjon egy-egy megromlott tagot, ezzel megőrizve a test egységét: de hogy milyen állapotba kerül a test, ha a főt bármilyen gyengesége miatt levágják, az olvasó ítéletére bízom.” (Radó Bálint fordítása)

Az abszolút hatalom elmélete főként a teoretikusok írásaiban jelent meg, olyan közjogi szabályozás azonban, mint amilyen Dániában történt, másutt nemigen volt megtalálható. Az abszolút hatalom teoretikusainak célja egyrészt az volt, hogy megvédjék az uralkodót a külső (például a pápaság politikai vonatkozású intézkedései: kiközösítés, felhívás az alattvalók felé az uralkodó letételére) és a belső (az uralkodó és nép közötti szerződésre alapozott zsarnokölési elméletek) fenyegetettséggel szemben, az aktív ellenállás megtiltásával. Másrészt pedig a hatékony kormányzás érdekében kiterjesztették az uralkodó jogkörét a rendi államhoz képest, a rendi jogkörök elvonásával. Azaz olyan jogokat adtak az uralkodó kezébe, amelyek a rendi állam idején legfeljebb *csak szükséghelyzetben és ennél fogva ideiglenesen* illették meg az uralkodót. Ezt a korábbi és kivételes felhatalmazást tették

tulajdonképpen általánossá az abszolutista szerzők, mivel a szükséghelyzetek igencsak megszorodtak, főként a 17. században: részben a reformáció nyomán kialakult felekezeti megosztottságból eredő konfliktusok, az egyes államok határain belül zajló, sőt, gyakran azokon átlépő vallásháborúk (lásd a harmincéves háború, 1618–1648), illetve a dinasztikus célokért folytatott háborúk folytán.

Az írott források mellett ugyanakkor előszeretettel propagálta az abszolút királyi hatalmat a barokk művészet, így például a festészet és a szobrászat, de a különféle képes nyomtatványok (például az emblémáskönyvek) is. Az ekkor elterjedő uralkodói lovasportrékon vagy lovasszobrokon a ló elsősorban az uralom tárgyát, azaz magát a királyságot szimbolizálta. A lovon ülő király tehát, aki szilárdan tartotta kezében a gyepelőt, az állam stabil kormányzását testesítette meg.

Az abszolút monarchia gyakorlata

Az abszolút monarchia mint politikai rendszer kialakulása a 17. század közepétől keltezhető, és nagyjából a vesztfáliai béke (1648) és az utrechti béke (1713) közötti időszakban született meg. Nem azon kézenfekvőnek tűnő ok miatt, hogy az uralkodók az elméletet a gyakorlatba kívánták átültetni – bár tény, hogy (az említett kihívások folytán) a rendek kikapcsolását célzó uralkodói politika legitimálásához jó segítséget nyújtottak az abszolút királyi hatalom hirdetői.

Az abszolút monarchia kialakulásának elsődleges okait nem annyira az egyes államokon belül kell keresni, és semmiképpen sem abban a régi marxista elképzelésben, miszerint az uralkodó egyensúlyozni akarván a „felemelkedő polgárság” és a gazdasági, valamint politikai szempontból „hanyatló”, a „feudális viszonyokhoz ragaszkodó” nemesség között, az utóbbi kiváltságainak megtartása érdekében, rájuk támaszkodva szilárdította meg a fennálló rendet. Sokkal inkább az egyes *dinasztiák által uralt mozaikszerű* (azaz jogi, intézményi, felekezeti, nyelvi stb. szempontból eltérő területek halmazából álló) *államok megszorodó háborús konfliktusaiban* és az *európai államrendszer létrejöttében*. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a kor nagyhatalmainak külpolitikáját a dinasztikus célok mellett egyre inkább a hatalmi egyensúly elve alakította: a túlélés, illetve a nagyhatalmi státusz záloga ebben az államrendszerben az egyes államok részéről a megfelelő katonai potenciál biztosítása volt. Ehhez, többek között, az adóbevételek növelésére volt szükség, ami sok esetben a rendek, köztük a nemesség ellenállásába ütközött, éppen ezért az uralkodók igyekeztek magukat függetleníteni a rendektől.

A 17. század közepe után világosan megfigyelhető a *rendi gyűlések* háttérbe szorulása, illetve *megszűnése* Európa több területén. Nyugat-Európában mindenekeelőtt Kasztíliában,

majd Portugáliában. Kasztíliaiban 1665-ben ült össze utoljára a gyűlés, míg Portugáliában 1697-ben. Franciaországban is megfigyelhető a tartományi rendi gyűlések számának és szerepének csökkenése – mégis, 1789-ig voltak olyan tartományok, ahol fennmaradtak. Ahol pedig megszűntek, ott elsősorban az volt az ok, hogy nem voltak képesek hatékonyan képviselni a tartományi elitek érdekeit.

Itáliában a 18. századra csak három helyen maradt fenn rendi gyűlés, de ezek közül egyedül csak a szicíliai volt jelentős. Főként a német fejedelemségekben volt leginkább érzékelhető a rendek kikapcsolása az adózás és törvényhozás folyamatából: például a Hohenzollernek által uralt Brandenburg-Poroszországban vagy Bajorországban, de a kisebb fejedelemségekben is. A harmincéves háború és annak pusztítása folytán előállt helyzet általában kedvezett a birodalomban a fejedelmi hatalom megerősödésének: a területek talpra állítása előtérbe tolta a fejedelmek kezdeményező szerepét.

Az abszolút monarchia létezése nem mítosz, ahogy azt némely szerző igyekezett beállítani, arra alapozva, hogy ha a „mintaországnak” tekintett Franciaországban nem létezett, akkor másutt sem. Az abszolút monarchia kialakulása ugyanakkor *csak tendencia volt*, nem szabad azt gondolni, hogy Európa államainak mindegyikében ez a politikai kormányzat jött létre, és a kiváltó okok sem voltak mindenütt azonosak. Mint ahogy azt sem kell feltételezni, hogy ha valahol megvalósult, akkor ott végérvényesen fenn is maradt a korszakban. Végül pedig semmiképpen se keverjük össze az abszolút monarchiát a totalitárius politikai berendezkedéssel, amely a 20. század fejleménye volt. Az abszolutista uralkodókat nemcsak a jog iránt érzett tisztelet és a vallásosság, hanem a kor technikai, kommunikációs viszonyai is erős gyakorlati korlátok közé szorították.

Az abszolutista berendezkedés megvalósulásának mikéntje területről-területre változott. Találunk példát arra, hogy a rendi gyűlés a közjó érdekében önként mondott le korábbi jogairól egy háborús vereség hatására: vagy egyszerre, mint Dániában 1660-ban, vagy fokozatosan, mint Svédországban az 1680-as években. Máshol az uralkodók nem kívánták tovább fenntartani a gyűlést, mint a Brandenburi Választófejedelemségben. Itt ugyanis az uralkodó, kijátszva a rendeket, olyan nagy adót szavaztatott meg velük (1653) évekre előre, amelyből aztán jelentős számú állandó hadsereget tudott felállítani, s a rendek így később nem merték régi jogaikat feszegetni. A dinasztia másik fő területi bázisában, a Porosz Hercegségben viszont csak később, a század végére szűnt meg a rendi gyűlés.

Svédország ugyanakkor csak egy igen rövid abszolutista periódust élt át az 1680-as évek és 1718 között, míg a *Dán Királyság* (amelynek része volt a mai Norvégia területe is) egyenesen az *abszolút monarchia mintaállamának* tekinthető. Dánia egészen 1849-ig abszolút monarchia maradt, és fontos, hogy az alattvalók egyáltalán nem érezték terhesnek

ezt a politikai berendezkedést. Pedig nemcsak az ország közjogi rendszerét írták át teljesen a már említett 1665-ös alaptörvényben (ami kivételszámba ment), de a leggyorsabb és legszembetűnőbb változás a politikai struktúra mellett az államigazgatás átalakításában is itt történt meg az 1660-as években. Modernizálták a központi igazgatást, ugyanakkor gyökeresen átalakult a korábbi helyi igazgatás is: itt valóban a királytól függő bürokrácia jött létre. Végül pedig nagyrészt megszüntették a nemesi kiváltságokat! Ilyen gyors és mélyreható átalakulás azonban másutt nem történt.

Az abszolút monarchia elsősorban a német fejedelemségekben és a közepes nagyságú államokban (például Portugália) valósult meg. Nem jött létre viszont abszolút monarchia sem Angliában, sem Franciaországban. A korszak végén – Dániához hasonlóan – mindkét állam *fiskális-katonai állam* volt.

A fiskális-katonai állam

A 17. században a háborúk számának, valamint költségeinek megnövekedése, az ún. hadügyi forradalom (a hadseregek létszámának megugrása, a tűzfegyverek elterjedése, az erődítési technikák fejlődése stb.) új kihívások elé állította a kormányzatokat Európaszerte. A 17–18. század vezető európai hatalmai fiskális-katonai államok voltak, ennek kialakulása azonban (eltérő kronológiával, de általában ugyancsak a 17. század közepétől) nem szükségszerűen járt együtt az abszolút monarchia megjelenésével. A fiskális-katonai állam kifejezés ugyanis nem az állam politikai struktúrájának jellegére vonatkozik, hanem a következő elemeket foglalja magában: 1. nagy létszámú, 100 ezer fő körüli állandó hadseregek jelentek meg a kor nagyhatalmainál (háborús időkben némely nagyhatalom esetében a szám akár a 200 ezret is elérte vagy jóval meg is haladta), a tengeri hatalmak esetében pedig 10–40 ezres hadiflották. 2. Ezzel összefüggésben megnőtt a hivatalviselők/hivatalnokok létszáma. 3. Az ő fő feladatuk az erőforrások felmérése mellett elsősorban a lakosságra kirótt, megnövekedett adóterhek behajtása, adminisztrációja volt. 4. Sokszor azonban még ezek sem bizonyultak elégnek a fegyveres erők, valamint (kisebb részben) az udvarok költségeinek finanszírozására: a 17. század végén a vezető hatalmaknál a kiadások 70–80 százalékát is kitehették a hadi kiadások. 5. Ehhez – az egyházak fokozódó megadóztatása mellett – kölcsönöket is igénybe vettek. 6. Végül a pénzigény a gazdaságba való erőteljesebb központi beavatkozást követelte meg (lásd merkantilizmus).

A 18. század elején a fiskális-katonai államok nemcsak államformájukban különbözhetnek egymástól, hanem politikai berendezkedésüket tekintve is. Az Egyesült Tartományok például

köztársaság volt, ahol a végső hatalmat ráadásul a tartományi gyűlések gyakorolták. De fiskális-katonai állam lett a monarchiák közül természetesen Franciaország (abszolutizmus nélkül) – XIV. Lajos agresszív külpolitikája pedig nagyrészt mozgatórugója volt annak, hogy a fiskális-katonai állam mintegy összeurópai jelenséggé váljon.

Ugyancsak fiskális-katonai állam lett az abszolút monarchia mintaállama, Dánia, mint ahogy az autokratikus monarchia kategóriájába tartozó Oroszország is (különösképpen 1700 után), vagy a rendi parlamentarizmusból alkotmányos monarchiává fejlődő Anglia (1707 után Nagy-Britannia). Eltérés volt ugyanakkor a fiskális-katonai államok igazgatásának terén is, a hivatali apparátus jellegét illetően: míg például Dánia esetében hivatalnokokról (azaz bármikor elmozdítható funkcionáriusokról) beszélhetünk, addig Franciaország esetében sokkal inkább hivatalviselőkről, minthogy itt az államigazgatást végzők döntő többsége öröklés vagy vásárlás révén szerezte a hivatalt, melyre szerzett jogként tekintettek.

Kitekintés

A 18. század második felében, kb. 1760–1790 között Európa számos területén – nemcsak a klasszikus peremvidékeken, mint a Habsburg Monarchiában és a különösképpen perifériának számító Oroszországban, hanem Dániában vagy éppen Portugáliában is – találkozunk azzal az uralkodói politikával, amelyet „felvilágosult abszolutizmus” néven emleget a történetírás. A kifejezés a 19. század közepén jelent meg, viszont már a kortársak is „felvilágosult despotizmusról” (ez a francia fiziokratáktól származik 1767-ből) beszéltek. A felvilágosult abszolutizmus gyakorlati intézkedései közismertek, azonban elméleti indíttatásáról érdemes néhány szót ejteni. Mi volt a kapcsolat a korábbi eszmerendszerrel és mennyiben volt új a felvilágosult abszolutizmus? Bár az eszmei indíttatás terén sok tekintetben hangsúlybeli eltérésekről lehet beszélni a 17. századhoz képest, mégis egy új fázisnak tekinthető a felvilágosult abszolutizmus az abszolút monarchiák történetében. Ilyen sajátosság volt az ország/tartomány alaptörvényeinek tulajdonított kiemelt szerep (ez Oroszországban továbbra is hiányzott, így itt *felvilágosult autokráciáról* beszélhetünk), ilyen volt az, hogy az uralkodót az „állam szolgájának” tekintették, akinek a közjót kell szolgálnia –, de a közjónak immár olyan értelmezésében, amely szerint ezt nem annyira megőrizni, hanem előmozdítani, megteremteni kell az uralkodónak. Ezeknek az elveknek a nagy része nem számított ugyan újdonságnak, de most erőteljesebben hivatkoztak rájuk a hatalom igazolásaként. A kormányzás dolgaiban járatos, hivatása iránt elkötelezett („államszolga” típusú) uralkodó, aki a közjó előmozdításán, tehát alattvalóinak anyagi jólétén és földi boldogságán munkálkodik – ez lett az ideál. II.

József (1780–1790) mottója plasztikusan fejezi ki a felvilágosult abszolutizmus kormányzási filozófiáját: „*Mindent a népért, semmit a nép által.*” A királyok, fejedelmek „államszolgaként” való felfogását pedig mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az uralkodók katonai egyenruhával váltották fel 17. századi udvari és arisztokratikus öltözéküket.

A felvilágosodás azonban önmagában véve nem magyarázza meg a korszak reformjait – ezeknek ugyanis teljesen pragmatikus motivációja is lehetett. A hétéves háború (1756–1763) hatását nem szabad alábecsülni e téren, amely mind kiterjedtsége (szokás „a 18. század világháborújának” hívni) és költségei, valamint a károk tekintetében is példa nélküli volt. A felvilágosodás inkább egyfajta beállítódást, a reformok intellektuális hátterét jelentette: nem ildomos tehát a kurrens eszmék és valamely egyedi uralkodói reformintézkedés között mindig közvetlen, ok-okozati összefüggést keresni.

Ajánlott irodalom

Kontler László: *Az állam rejtelmek.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997

Hahner Péter: „Az állam én vagyok”. *Rubicon* 1996/4–5. 24–29.

Hahner Péter: *A Régi rend alkonya.* Egyetemes történet 1648–1815. Panem, Budapest, 2006

Képes György (szerk.): *Az abszolút monarchia.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2011

Képes György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. századtól napjainkig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009

Kiss Gergely–Radó Bálint–Sashalmi Endre: *Abszolutizmus és isteni jogalap.* Metem, Budapest, 2006

Sashalmi Endre: *Ideológia és ikonográfia. A királyok isteni jogalapja George Wither egyik jelképe (1635) és Antony van Dyck I. Károly angol királyról készült portréja alapján.* In: *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről.* Szerk. Böhm Gábor–Fedeles Tamás. Pécs, PTE KTDK, 2014. 106–120.

Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800.* Kronosz, Pécs, 2015